

Zondags zilver

Drie eeuwen versierde kerkboekjes

Het waren bronnen van troost, kracht en bezieling: de kerkboekjes waarmee gelovig Nederland zich zondags naar de mis begaf en thuis in stil gebed aan tafel zat. Opgetuigd met edelmetaal behoorden ze tot de belangrijkste pronkstukken uit menig familiebezit. Aan deze boekjes vol zilverwerk wijdt het Bijbels Museum in Amsterdam een smaakvolle tentoonstelling.

Geloof belijden was in Nederland ooit algemeen een serieuze zaak. Je ziet het aan de gezichten op de foto's en schilderijen waarmee de tentoonstelling 'Zondags zilver' opent. Een Scheveningse vrouw in klederdracht zit, vergezeld van een petroleumkan, achter haar gebedenboek aan tafel alsof een loodzware taak haar wacht. Een Staphorster dame, gezicht op zeven dagen onweer, drukt op weg naar de kerk het heilige boek als een reddingsboei tegen haar borst. Kom niet in de buurt! Maar dan de drie Noord-Brabantse nonnen op een foto van rond 1900! Vrolijk, bijna uitgelaten reppen ze zich getooid met witte vliegkappen door bos en lommer naar een plaats waar het leven goed is, de koffietafel rijk en geduldig, boekjes in de hand als bosjes bloemen of doosjes bonbon. Serieus was het geloven, maar toch ook erg persoonlijk.

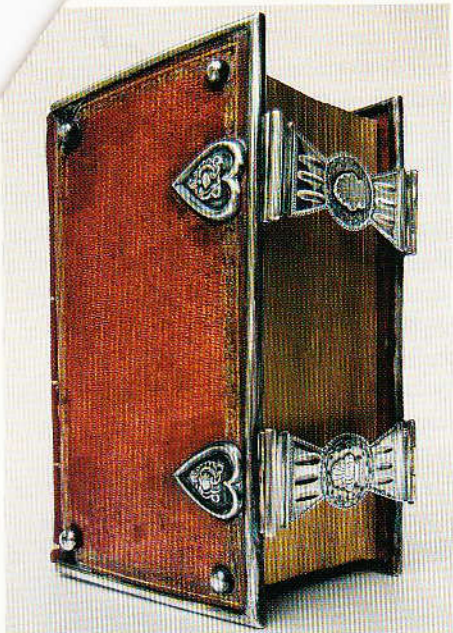
Troost

Persoonlijk waren daarom ook de kerkboekjes die de gelovigen begeleidden op hun levenspad: verschillend van formaat, dikte, materiaal, inhoud en, niet in de laatste plaats, versiering. Niet iedereen zal zich een versierd kerkboekje hebben kunnen veroorloven. Maar wie het beslagen gebed in handen had, moet zich beslist gezegend hebben gevoeld.

Het Bijbels Museum aan de Herengracht in Amsterdam richtte op de tweede verdieping een mooie ruimte in om honderdenzeventig van deze versierde kerkboekjes aan het publiek te tonen. Het eerste dat opvalt in deze ruimte is een prachtig verstild licht, dat als een gele waas door voorzetramen naar binnen valt. De vorm van de voorzetramen verwijst naar de meest geëigende omgeving voor het gebruik van gebedenboeken: de kerk. Robuuste banken en geestelijke muziek die uit diverse koptelefoons te horen is, maken de omlijsting compleet.

Je hoeft niet per se te geloven om gevoelig te zijn voor

Bernard van Noordwijk

Joods gebedenboek, vroeg 17de eeuwse zilveren band met barokke patronen. Amsterdam, 17de eeuw. Bibliotheca Rosenthaliana Universiteits Bibliotheek Universiteit van Amsterdam

het vervaardigen van dit zilverwerk waren eveneens divers. De smid kon het metaal gieten in de gewenste vorm, decouperen, graveren of drijven, dit is reliëf aanbrengen met een hamer en een pons of drevel. Verder werden sloten gemaakt met de filigrain techniek, zoals gebruikt in het boekje van koningin Emma. Hierbij werd fijn zilverdraad gebogen in sierlijke vormen en desgewenst verguld. Behalve de inhoud werd ook de versiering in belangrijke mate bepaald door de geloofsrichting van degene die het kerkboekje ging gebruiken. Het beslag van joodse gebedenboekjes bijvoorbeeld toonde voorstel-

Sloten in empiristijl met hartvormige muiters en aanzetstukken van de Schoonhovense zilversmit Johannes Adrianus de Gidts. Schoonhoven, 19de eeuw. Collectie Van Noordwijk

lingen kenmerkend voor de joodse traditie, zoals de kroon der wet, het davidsschild en de leeuw van Juda. Rooms-katholieke gebedenboekjes kregen sloten of beslag in de vorm van een kruis of crucifix. Ze werden ook getooid met spelende putti en vrolijke engeltjes. Op de sloten van protestantse kerkboekjes zijn vaak figuren uit het Oude Testament te zien.

Een dankbaar onderwerp vormden ook de deugden. Drie goddelijke deugden zijn aan de Bijbel ontleend: geloof, hoop en liefde. Hieraan voegden kerkvaders nog vier cardinale deugden toe die door Plato zijn beschreven: rechtvaardigheid, matigheid, kracht en nederigheid. Daarna werd het bolwerk der deugden in de loop der tijd nog uitgebreid, bijvoorbeeld met wijsheid, nederigheid, geduld en gehoorzaamheid.

Zilversmeden moeten behalve gewaardeerde ambachtsmannen echte kunstenaars zijn geweest. Thomas met zijn speer, Petrus met zijn sleutel, de priemende wijsvinger van Christus die zijn discipelen toespreekt, het zwaard van Vrouwe Justitia, zelfs de kleinste details zijn met de grootste zorg in zilver vereeuwigd. Alleen met ogen hadden de smeden kennelijk vaak moeite; in veel van de voorstellingen zijn ze óf weggelaten óf weergegeven als gaten in het gezicht.

Armband

De versierde kerkboekjes in het Bijbels Museum zijn in bruikleen gegeven door onder andere de Koninklijke Bibliotheek, de Koninklijke Verzamelingen, het Joods Historisch Museum en het Amsterdams

Historisch Museum. Het merendeel ervan is echter afkomstig uit de particuliere collectie van het echtpaar Van Noordwijk. Hilly en Bernard van Noordwijk raakten geïnteresseerd toen Hilly vijfendertig jaar geleden een armband kreeg als geschenk van haar tante. De armband was gemaakt van het slot van

een kerkboekje. Zonde vonden ze het, dat de oorspronkelijk functie verloren was gegaan. Ze gingen op zoek. In de loop van de jaren gingen duizenden kerkboeken

Op de zilveren boekband is de doop van Christus in de Jordaan afgebeeld. Augsburg, 17de eeuw. Collectie Van Noordwijk

door hun handen, bij antiquairs en op veilingen in binnen- en buitenland. Hun verzameling telt nu zo'n vierhonderd unieke stukken.

Het echtpaar was nauw betrokken bij de inrichting van de tentoonstelling. Bernard van Noordwijk schreef er het boek 'Zondags Zilver, Drie eeuwen versierde kerkboekjes' bij. In het heel mooi uitgevoerde boek, uitgegeven door Uitgeverij NBG, Heerenvveen, zijn alle honderdzeventig kerkboeken te zien en uitgebreid besproken.

Wie de tentoonstelling bezoekt, bekijkt natuurlijk ook de rest van het museum, dat een van de oudste is in ons land. Het museum is gevestigd in twee monumentale grachtenpaden uit 1662 en toont een gevarieerde collectie van archeologische vondsten uit het oude Egypte, religieuze voorwerpen uit de joodse en christelijke traditie en meer dan duizend bijbels.

Zondags zilver. Drie eeuwen versierde kerkboekjes. Van 17 februari t/m 4 juni 2006 in het Bijbels Museum, Herengracht 366-368, Amsterdam. www.bijbelmuseum.nl

Yvonne van Osch
Fotografie:
Bernard en Krijn van Noordwijk.

Hemelsch-Palmhofje', populair Rooms-Katholiek gebedenboekje. Goudkleurigbeslag op een paars fluwelen band. Mechelen, 19de eeuw. Collectie Van Noordwijk

de waarde die mensen toekenden aan het kerkboekje, dat generaties lang als trots familiebezit gekoesterd werd. Op de schutbladen zijn gevoelens van diepe blijdschap tot intens verdriet in inkt gesteld. Zoals in het bericht. '1781 11 feb morgens circa 2 uren is gebooren fredericus martinus' enzovoort, en enkele regels daaronder, 'gestorven op den 2. maart.'

Hoeveel troost kon de bezitter uit zijn kerkboek putten bij het verlies van een nog geen drie weken oud kind? De bijna onleesbare letters van dit pijnlijke nieuws staan in groot contrast met het fiere handschrift van Emma. Zij schonk haar dochter Wilhelmina ter gelegenheid van haar openbare geloofsbelijdenis een versierd psalmboek met de geschreven tekst 'Voor mijn innig geliefde kind Wilhelmina, Koningin der Nederlanden, 24 oktober 1896, van hare moeder Emma.' Het boek is gebonden in zwart leer en heeft twee gouden sloten op de band. Zorgen over geld heeft de koninklijke fami-

lie duidelijk nooit gehad, getuige het beslag. Veel mensen verwijderden goud of zilver van hun versierde boekjes in tijden van nood om dit te ruilen tegen voedsel of goederen.

Geloofsrichting

Behalve de schutbladen geven ook sommige sloten informatie over de vroegere eigenaars en gebruikers van de heilige boekwerken. De boeksloten bestaan uit een aanzetstuk op het achterplat, klamparmen die voor- en achterplat verbinden en zogenaamde muiers op de voorkant. Aan de binnenkant van de klamparmen zien we initialen of namen, jaartallen

en soms de aanduiding van een psalm waaraan de gebruiker speciale betekenis hechtte. De oorspronkelijke functie van sloten was bescherming. Door de tere bladen van het werk dicht bijeen te knij-

ver gebruiken.

De inhoud van de boekjes hing sterk af van de geloofsrichting. Zo bevat een calvinistisch protestants kerkboekje de Statenvertaling van de Bijbel als eerste deel, waar men in de Lutherse variant de vertaling van de Duitse Lutherbijbel vindt, met achter het Oude en Nieuwe Testament tevens de apocriefe boeken. Het tweede deel van het protestantse kerkboek bevat de berijmde psalmen en gezangen met muzieknotatie en het derde deel de geloofsbelijdenis, formulieren voor de orde van dienst en de onderwijzing in de geloofsleer ofwel de catechismus. De kern van een katholiek kerkboekje daarentegen bestaat uit de gebeden voor de dagheiligen en de gebeden voor gebruik in de kerk, zoals de mis-, biecht- en communiegebeden. De basiselementen van het joodse gebedenboek zijn de sidoer, de dagelijkse gebeden voor het hele jaar, en de machzor, de gebeden voor de feesten van het hele jaar. Naast de vaste elementen lieten mensen vaak nog devotieele teksten van hun eigen voorkeur opnemen, wat het boekje met recht persoonlijk maakte.

Details

Was de inhoud van het kerkboek bepaald, dan konden binder en zilversmid aan het werk. Omslagen werden gemaakt in een rijke variatie aan materialen: leer natuurlijk, maar ook suède, zijde, fluweel en parelmoer. Zeer zeldzaam en prachtig mooi zijn omslagen van schildpad of van zogenaamde houten platten, flinterdunne laagjes van verschillende soorten hout. Sommige omslagen waren geheel van zil-

ver, vaak rijk gedecoreerd bijvoorbeeld met bijbelse tafereelen. Een van de geëxposeerde kerkboekjes toont het complete Laatste Avondmaal op het achterplat in reliëf.

Technieken voor

Franstalig gebedenboekje waarin het echtpaar Ranckx de geboortestand van hun kinderen bijhield. Parijs, 18de eeuw. Collectie Van Noordwijk

pen kregen vocht, schimmels en ongedierte geen kans. Aan het einde van de zestiende eeuw waren sluitingen veelal van messing, zoals te zien op een bijzonder en zeldzaam exemplaar uit 1598, waarin ruim vier eeuwen vroomheid geschiedenis is geworden. Later pas is de sluiting als versiering in zwang geraakt en gingen menen daarvoor vooral zil-

In de gouden sloten op de zijden boekband is cantillewerk toegepast dat ook op streek sieraden voorkomt. 19de eeuw. Collectie Van Noordwijk